

ВНЕСОК М. ГРУШЕВСЬКОГО У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ДЕРЖАВИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Українська історіографія здійснила досить тривалий і складний шлях наукового осмислення місця Київської Русі в зародженні, становленні та розвитку української державності. Знакова роль на цьому шляху належить найвидатнішому українському історикові Михайлу Грушевському, його концепції Київської Русі як держави українського народу. Незважаючи на те, що новітнє грушевськознавство присвятило цій проблемі чимало праць¹, ряд її аспектів залишається недостатньо з'ясованими, що й надає їй актуальності. Передусім зазначимо, що інтерес до історії Києва і Кієво-Руської держави не зникав у істориків за жодних обставин. Першопрохідцем у цій проблемі можна вважати Нестора Літописця. Загалом, це одна з найдискусійніших тем в українській та зарубіжній історіографії, свідченням цього є великий пласт літератури, приурочений даному питанню. Серед сучасних авторів, що досліджують історіографію утворення та розвитку Київської Русі, багато як уже відомих², так і нових імен³. Один із сучасних представників української історіографії – Ю. Фігурний – так висловлює свою позицію стосовно Київської Русі: «За своєю сутністю – це була феодальна імперія, яка утворилася в кінці IX ст., а саме в 882 р. і фактично розпалася на незалежні князівства в першій чверті XII ст. Радянські, сучасні й деякі теперішні українські науковці стверджують, що Київську Русь населяла т.зв. давньоруська народність, на ґрунті якої пізніше сформувалися етноси росіян, українців і білорусів»⁴. Але автор категорично не поділяє даного твердження і вважає «...Київську Русь першою українською

державою», де головним державотворчим стрижнем називає автохтонне місцеве населення – український етнос: «Ми, сучасні українці, по праву можемо вважати себе нащадками і спадкоємцями військової слави та культурного багатства Київської Русі»⁵.

До того ж навколо киево-руської спадщини не вщухають гострі дискусії: з одного боку, продовжуються спроби деяких російських істориків представити Київську Русь як російську державу, а з другого боку, реанімується ідея Київської Русі як «колиски трьох братніх народів», сформована радянською пропагандою і нав'язана історичній науці. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб розкрити процес вироблення М.С. Грушевським принципово нової схеми дослідження історії українського народу і показати значення цієї схеми для переосмислення етнічної приналежності державницької традиції, закладеної у княжу добу.

Заінтересованість історією Київської Русі прослідковувалася у М. Грушевського ще у студентські роки, яка сформувалася під впливом В. Антоновича, але свого апогею досягла у львівський період його творчості. Принципове значення мало опрацювання М. Грушевським нової схеми історії східних слов'ян і обґрунтування окремішності українського народу. За його концепцією, кожна народність, включаючи й українську, має свою самостійну історію, початок якої пов'язаний з Київською державою⁶. Їй «судилося стати політичним, територіальним, економічним, військовим і культурним ядром, навколо якого консолідувалися майже всі княжіння східнослов'янських племен. Поступово розбудовувалась одна з найбільших і наймогутніших європейських держав – найдавніша держава українського народу з центром у Києві, що пізніше отримала назву Київська Русь»⁷. Вже навіть у першому томі «Історії України–Руси» М. Грушевський поставив собі наступне завдання – дати: «... образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу»⁸, підкресливши, що для «тягlosti й безперервности» українського національного життя та для наголошення зв'язків нового життя з його старими традиціями він

використовує назву «Україна-Русь». Це відтворювало його основну ідею нової історичної схеми, в якій він вживав терміни «українська держава», «українські племена» для висвітлення ранньої і середньовічної історії українського народу: «... по цій схемі укладаю я свою історію України-Руси»⁹.

Опрацьована М. Грушевським теорія етногенезу східних слов'ян, була ударом по великодержавній схемі історії «загально-руської народності», запропонованій М. Карамзіним, М. Погодіним, С. Соловйовим. Як твердження очевидне та безумовне, історик підкреслював у дослідженні «Звичайна схема» руської історії...» про те, що «київська держава», право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, і Київський період перейшов не у володимиро-московський, з якого повинна вести свій родовід Московська держава і Російська імперія, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI ст.»¹⁰ і далі акцентував: «Володимиро-московська держава не була ні спадкоємницею, ні наступницею Київської, вона виросла на своїм корені... Хоча Київська Русь й пересадила на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народності»¹¹. У зв'язку з тим, що в Росії схема М. Грушевського приховувалася, дослідник прийняв рішення розповсюдити її у країнах Західної Європи. Викладаючи курс історії України в Парижі, він провів перемовини щодо публікації своєї схеми французькою, а пізніше й німецькою мовами. У 1904 р. М. Грушевський випустив українською мовою на сторінках збірника Петербурзької Академії наук «Статті по славянознавченню» – дискурс під назвою «Звичайна схема «Руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»¹².

Неординарність представленого нового стандарту історичного розвитку східнослов'янських народів зводилася до того, що вона спрямовувала істориків до наукових досліджень історії кожного слов'янського народу окремо, на переміщення інтересу з історії Російської держави на історію народів. Пізніше основні переконання цієї схеми були розміщені у вступі до другого

видання «Очерка истории украинского народа»¹³, а також у третьому виданні першого тому «Історії України–Руси».¹⁴ Ця схема заклала основу теорії окремішності української народності, а відтак і самотності державності Київської Русі.

Схема Грушевського, як зазначав Л. Винар¹⁵, яка будувалася на основі глибинного аналізу джерел до історії Київської Русі, стала національною схемою української історіографії, в якій стверджувалося, що культура та політичний розвиток ранньої Русі були українськими та автохтонними.

Як відомо, представники радянської історіографії усіяло заперечували висновки М. Грушевського, звинувачуючи його у фальсифікації історії, який, мовляв, штучно та безпідставно намагався пристосувати історію Київської Русі лише до однієї України. І це нібито заважало йому справедливо оцінити справжній розвиток Київської Русі¹⁶. В тому чи іншому обсязі названі звинувачення відомого історика можна виявити в більшості наукових дослідженнях радянських істориків.

Але й траплялися поодинокі випадки оборони «Звичайної схеми...» видатного вченого. Наприклад, Д. Багалій вважав правильною схему українського історичного процесу, розроблену та аргументовану М.С. Грушевським. Він також визнавав, що українська історія зобов'язана бути ізольованою від російської і виділятися характерною національною ідентичністю. Стосовно праці М. Грушевського «Історія України–Руси», то, на думку Д. Багалія, вона була першою узагальнюючою науковою працею з історії українського народу. Побіжно Д. Багалій висловлював сумніви щодо оцінки М. Грушевським Київської Русі як виключно української держави. Він допускав, що право на неї мають і росіяни, але в дещо меншій мірі, ніж українці.

В інтерпретації М. Грушевського, «рання» Русь розглядалася як територія, що споконвічно була заселена праотцями українців – автохтонами. З часом наші прадіди підійшли до етапу формування найпростіших державних утворень, таких як Антська держава та трохи пізніше почали виокремлюватися князіння окремих племен, зокрема полян, сіверян, деревлян, дулібів та інших. «Найбільш організованим і розвиненим з племен були поляни, навколо яких та їх політичного осердя – Києва, розта-

шованого на перехресті торговельно-економічних, політичних і культурних зв'язків, що переживав стрімке піднесення як військово-стратегічний і стольний град, поступово гуртувалася частина інших племен колишнього Антського союзу, поєднаних їх спорідненістю, спільними інтересами самозахисту і дедалі тіснішими внутрішніми зв'язками. Все це призвело до утворення Києво-Полянської держави під назвою Русь»¹⁷. Такі висновки цілком ґрунтуються на концепції М. Грушевського про автохтонність українського народу.

Київська Русь характеризується не лише як країна давніх українців, але і як створена ними держава. Ця схема обґрунтовувала самобутність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу та була покладена в основу фундаментальної «Історії України–Руси», що підтвердив її перший том, випущений у світ в 1898 р. у Львові. Вивчення Київської Русі як держави є дуже важливим для вчених в цілому, тому що дає змогу розкрити місце і ступінь розвитку держави, період завершеності суспільної структури східного слов'янства IX – початку XII ст. в загальнокультурній еволюції українського народу, котру М. Грушевський дослідив у своїх працях до першої третини XX сторіччя.

Особливість дослідження М. Грушевським Києво-Руської держави полягала в тому, що воно здійснювалося крізь призму діяльності народних мас і розвитку культури, що й давало можливість вченому ухилитися від необхідності штучно відділяти вказані елементи від багаторівневого й надто різнопланового цілого, давало право підтвердити не лише практику, а й теорію і висвітлити низку подій шляхом аналізу багатогранних досягнень різних наук.

На основі творчого осмислення джерельних матеріалів М. Грушевський змодельював Київську Русь як європейську державу з високим рівнем організації влади, правової системи і культури. Він підійшов до її розгляду в контексті суспільного поступу української народності, фундамент якої української народності та її державності був закладений ще до Київської Русі. В статті, присвяченій пам'яті першого ректора Київського Університету М. Максимовича, він писав: «Коли я... брав

сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Слов'янства – Московсько-династичній – схему, надиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей; коли я трактував Київську добу української історії і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, я тільки назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш ректор і після нього розвинули великі продовжувачі його діла – Костомаров, Антонович, Драгоманов»¹⁸.

Працюючи над багатотомною «Історією України–Руси», готуючи до друку «Жерела до історії України-Руси», вчений вийшов на нове розуміння етногенезу українського народу, яке ґрунтувалося на пріоритетній ролі території у цьому процесі. Відомо, що наукові погляди М.С. Грушевського знайшли найбільш повне відображення у багатотомній «Історії України – Руси» – першому фундаментальному викладі історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. Широка джерельна база, врахування висновків своїх попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук – археології, лінгвістики, соціології, фольклору, дали можливість автору створити багатогранну далеко не однозначну, але разом з тим цільну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів – українського.

М. Грушевський розпочинає виклад історії українського народу з з'ясування і визначення конкретних меж, у яких наш народ проживав під час написання багатотомної «Історії України–Руси». У часи М. Грушевського Україна входила до складу двох іноземних держав: Росії та Австро-Угорщини. На окресленій вченим території український народ перебував у більшій спільноті і не мав переважаючих «іноплеменників».

М. Грушевський наголошував, що саме поселенням на означеній території розпочав свій історичний шлях український народ. Під впливом території, її культурних особливостей та процесів закінчується об'єднання племен самостійної етнографічної цивілізованої одиниці, названої українським народом¹⁹. Родючі безкраї землі, на яких розквітала українська нація, постійно були об'єктом заздощів сусідів. Якраз географічні

властивості території трагічно визначили майбутню політичну долю українського народу і фатально визначили хід його культурного і національного життя²⁰.

Основною рисою цього уривку авторського аналізу над початком та майбутньою долею Київської держави є їх поглиблена науковість. Ґрунтовне опрацювання вітчизняних літописів, критичний розгляд інших джерел дали змогу М.С. Грушевському поставити під сумнів абсолютизацію норманської теорії походження Русі. Держава, на думку вченого, виникла у слов'ян на власному історичному ґрунті (водночас історик не заперечує «служібного значіння» варязького елемента « в процесі будови цієї держави»)²¹.

М. Грушевський по суті першим виступив з концепцією, за якою родоначальницею Київської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона й була створена. Серед тих племен, із яких сформувався руський (український) народ, переважали поляни. «Русь – це земля полян, – писав він, – русини – це поляни передовсім, хоч в ширшому значенні се ім'я обіймало в XI–XII ст. всю Україну, а і все східне слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русі протиставлялося теж часом іншим політичним організаціям»²². За його ж словами: «...державний елемент не прийшов ззовні, а розвинувся в історичних умовах життя самої полянської общини»²³. Історик аргументовано довів, що створення Києво-Руської держави – це закономірний і об'єктивно обумовлений результат історичного розвитку східних слов'ян. Разом з тим, аналізуючи життя східнослов'янського світу і його роль у справі конституювання власної державності, М. Грушевський слушно надавав першість появі та розвитку міст. «Творчим... елементом у політичній організації й політичних відносинах тих часів, – пише вчений, – стало перед усім городське життє, городські відносини»²⁴.

Не оминув М. Грушевський і походження термінів «Русь», «руський», зазначивши, що ніколи до московських земель вони не відносились. Він довів, що назви «русь», «руський» були присвоєні російськими правителями, які апелювали до династичних зв'язків із київською династією²⁵. Назва «Русь» закри-

пилася на Московщині лише в XIII столітті після розгрому монголами Києва і з часом прийнялася представляти собою Росію. Осердям же слов'янського життя на фінських землях була річка Великая в Новгородській області, звідки слов'янське плем'я, що жило там, одержало назву «великороси», яка згодом розповсюдилася та набула загальної назви для росіян і, як наслідок, українців місцями почали уникати при самоідентифікації назви руський народ.

Продовжуючи розгляд заявленої теми, варто зазначити, що початок державного життя України М. Грушевський датував VII ст. і пов'язував із розвитком торгівлі: «...торговельні каравани потребували збройної охорони від напасників на суходільному шляху та на Дніпрі, а дати таку охорону могла тільки певна організація. Тут у торговельних містах з'являються воєнні вожді – князі з дружинами. З другого боку, утримання дружин вимагало війни, яка давала здобич. Так з розвитком торгівлі у VII ст., навіть VI ст., починає зав'язуватись державне життя. Серед найманих дружин могли бути й скандинави, що їх називали у нас варягами»²⁶.

М. Грушевський також відзначав, що краї і племена Русі з самого початку, рівно як і майбутньої Київської Русі, були зв'язані з Києвом різноманітними способами²⁷. Історик наголошував, що вже в другій половині IX ст. великий торговий шлях «з варяг в греки» повинен був перебувати під владою київських князів. Їм зобов'язані були коритися племена і міста на ньому, завойовані і очолені київськими князями, об'єднані з Києвом завдяки союзу або такі, що перебувають під управлінням Києва. Князівська династія, в свою чергу, брала в свої руки, що ведуть з Києва до північних земель. За досить тривалий час під керівництво київських князів потрапили і торговельні шляхи з Києва на схід, в закаспійські землі²⁸. Окрім торгових справ, князі мали свої інтереси в землях як ближніх, так і дальніх від Києва племен. Спільно з народами під владу київських князів потрапляли і їхні території.

Ведучи мову про заснування Русі, як держави, М. Грушевський приділив основну увагу місту Києву – значному торговельному багатому місту, найбільш поважному на величезній

території, підконтрольній державній структурі Русі. Київ розмістився на межі Полянської землі, на вузькому клині, між сіверянами і древлянами²⁹. За словами історика: «Протягом IX і на початок X віку Київ опанував уже майже всю територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-слов'янські племена, з деякими фінськими сусідами на півночі, тим чи іньшим способом залежали вже від нього»³⁰.

Київ став центром і організатором заснування Руської держави та розширення кордонів підконтрольних йому земель: «Київ став вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбагатшим містом на цілім просторі тієї пізнійшої Руської держави»³¹.

М. Грушевський усвідомлював, що літописна інформація була недостатньою основою для дослідження такого важливого процесу як організація комплексу земель держави, оскільки джерелах було обмаль відомостей про події за часів князювання Олега та Ігоря. На думку ж самого М. Грушевського, до джерел потрібно відноситися з обачливою недовірою, аналізувати їх, відшукувати зерно правди: «...Так оповідає оден з літописців, що переробляв найстаршу київську літопись... Літописець оповідав наздогад, багато чого не знаючи: не знав навіть, що Олег був князь київський, а не воєвода Ігорів. Як же можна вірити йому на слово, коли він оповідає, що Аскольд і Дир були варязькі ватажки, або що Ігор був син якогось новгородського князя з варязького роду, покликаного Новгородцями..., – і радить (М. Грушевський), що – краще признати ся собі, що не знаємо чогось напевно як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки»³².

Державу Київську Русь М. Грушевський зображував у широкому загальноісторичному контексті. Зазвичай, через опис життя і діяльності перших київських князів, а згодом Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. Вчений вивчав внутрішню і зовнішню політику Русі, її стосунки з сусідніми племенами, Візантією, Хазарським каганатом, досліджував боротьбу зі Степом. Затяжний і проблематичний період утворення відмінних рис Київської Русі, як держави слов'ян, закінчився, на думку М. Грушевського, в

епоху князювання Володимира (980–1015). «Ми бачили... Володимира, – пише вчений, – в ролі політика, державного мужа в повнім значінню цього слова – одного з видатніших і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсіпану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком, і се значно зміцнило її в порівнянні з попередніми часами»³³.

Визначне місце у державотворчих процесах на українських землях історик відводив прийняттю християнства і ролі в цьому Володимира. Він вказував на тривалість цього процесу, котрий зовсім не закінчувався всенародним обрядом хрещення 988 р. Християнізація Русі тривала багато десятиліть як перед 988 р., так і після. Цей процес охоплював різноманітні прошарки суспільства та мав відношення і до київського княжого роду. Науковець показав широкий діапазон впливів нової релігії на всі сторони життя давньоруського суспільства. «Християнство було найважливішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі – і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним – приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значінне буде мати розповсюдненне з княжої руки серед народів його держави з їх різнорідними, але примітивними, слабо виробленими формами, міцною ієрархією, релігії, що мусила б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і зв'язувати новим культурним узлом різнорідні народи і області його держави»³⁴. Цей вислів М.С. Грушевського став методологічною засадою, яка пронизує всю працю, присвячену суспільно-політичному розвитку Київської русі або характеристиці історико-культурного процесу того часу³⁵.

З приходом Володимира до влади почалася нова доба в усіх галузях суспільного життя: політики, релігії, культури: «Часи Володимира Святого, чи Великого, – писав М. Грушевський, – були кульмінаційною точкою процесу будови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення давньої

Руської, Київської держави»³⁶. До когорти талановитих державних діячів історик відносив й велику княгиню Ольгу, яка, за його висловом, сильною та зручною рукою держала державну систему й не дала їй ослабнути ні розвалитися³⁷.

Важливу роль у зміцненні та розбудові Київської Русі як держави українського народу М. Грушевський відводив іншим правителям, зокрема Ярославу Мудрому і його наступнику – Володимирі Мономаху.

Не обійшов дослідник аналізу причин та мотивів занепаду Київської Русі. До них він відносив як політичні (утворення нових князівських осередків), так економічні та колонізаційні процеси, що огорнули Подніпров'я, переорієнтували розвиток напрямів торгівлі, призвели до відселення мешканців: «Те, що колись було вповні реальною державною звязею переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в части стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязьмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними зв'язками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили»³⁸.

Але наскільки б могутньою не була князівська влада, Київська Русь через тривалий час розпалася. Вчені не володіють кінцевою відповіддю на причини падіння Київської держави. Поміж них вони називають і могутність держави, яка побіжно була і осередком слабкості, і широченні територіальні масштаби, разом з цим поширення складних зовнішньополітичних проблем та ін. Окрім того, поступова феодалізація давньоруського суспільства стрімко вели країну до провалу. Боярство, зміцнивши свої політичні позиції, було зацікавлене лише в подальшому примноженні своїх статків, вторили їхнім інтересам і місцеві князьки, що багатіли коштом своїх сусідів. Таким чином, Київська Русь перетворилася на державу з багатьма окремими центрами, що були пов'язані між собою лише традиціями та династичними зв'язками. Вже розпочинаючи серединною XII ст. країною керувала група найвпливовіших князів,

виносячи свої рішення на засіданнях з'їздів. Попри невтихаючу ворожнечу поміж князями, руське населення не втрачало своєї самобутньої культури, єдиних законодавчих зводів та централізованої релігійної організації. Незважаючи на всі недоліки феодальної роздробленості, в цілому, це був все таки прогресивний поступ в історичному розвитку даного державного утворення і як результат, давньоруська держава «стала важливим чинником» і разом була наслідком піднесення та процвітання українського етносу.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити, що М. Грушевський розглядав утворення Києво-Руської держави у нерозривному зв'язку з етногенезом українського народу. На його думку, народ творить державу, покликану захищати його інтереси і сприяти розвитку. Українська народність виросла з автохтонного населення України, яке проживало на сучасних землях від найдавніших часів, і створило могутню державу – Київську Русь. Руси в XII ст. прийняли нову назву – «українці» і держава формувалася як українська.

Отже, розглянувши наукові праці вітчизняних істориків, доходимо висновку, що М. Грушевський виводив початки українського етносу з часів Києво-Руської держави. Вона зуміла встояти наперекір важким випробуванням долі і згодом розвинулася в українську націю, свідченням чого стала Визвольна війна середини XVII ст. і утворення Козацько-гетьманської держави. В ході безкінечних політичних репресій українська національна ідентичність піддавалася руйнуванню, але зуміла встояти. Ціною великих втрат українці зберігали свою прив'язаність до рідної землі, мови, віри, народних звичаїв, традиційних занять і т.д. І, як наслідок, у результаті національно-державницьких устремлень, у 1991 р. вони довели свою спроможність досягти довгоочікувану самостійність, відновивши незалежність України.

---

¹ Іванченко Р. Київська Русь: початки української держави. – К., 1995. – 96 с.; Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – 360 с.; Моця О.

Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996. – 224 с. та ін.

² Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996. – 240 с.; Залізник Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.; Коцур А., Коцур В. Історіографія історія України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – 520 с.; Борисенко В. Утворення проукраїнської держави (До постанови проблеми) // Наукові записки. Історичні науки. – К., 2001. – С. 38–48; Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К., 2007. – 381 с.; Фігурний Ю. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. – К., – 2010. – 158 с.

³ Лебедева О.В. Мавродін як основний теоретик концепції давньоруської народності у статті Н.М. Юсової «Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 269; Шостак М. Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях ХХ–ХХІ ст. – К., 2011. – 142 с.

⁴ Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія. – К., 2008. – С. 40.

⁵ Там само.

⁶ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. – Спб, 1904. – Т. 1. – С. 298–304.

⁷ Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава. // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія за ред. П. Кононенка. – К., 2011. – Т. 1. – С. 359.

⁸ Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 1.

⁹ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Твори у 50 томах [редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич (відп. секр.), О. Тодійчук]. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 75–82.

¹⁰ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Сучасність. – 1986. – С. 102.

¹¹ Там само. – С. 102–103.

¹² Грушевський М. Звичайна схема «Рускої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства... – С. 75–82.

¹³ Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский [прим. В.М. Рычки, А.И. Гуржия]. – К., 1990. – 397 с.

¹⁴ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Твори у 50 томах [редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич (відп. секр.), О. Тодійчук]. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 65.

¹⁵ Винар Л. Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві в X і XI століттях // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 632.

¹⁶ Греков Б. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 281.

¹⁷ Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава. // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія за ред. П. Кононенка. – К., 2011. – Т. 1. – С. 360.

¹⁸ Грушевський М. «Малороссийские песни Максимовича» і століття української наукової праці. – К., 1927. – С. 5–6.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 15–16.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. XXIII.

²² Там само. – С. 191.

²³ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 292.

²⁴ Там само. – Т. 1. – С. 374.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 1.

²⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України / [упоряд. Йосип Боряк], [нове доп. видання]. – Донецьк, 2003. – С. 51–52.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 412.

²⁸ Там само. – С. 410–417.

²⁹ Там само. – С. 389.

³⁰ Там само. – С. 422–428.

³¹ Там само. – С. 366–377.

³² Грушевський М. Ілюстрована історія України... – С. 51–52.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 505.

³⁴ Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 510.

³⁵ Там само. – С. XXIV.

³⁶ Аркас М. Історія України–Руси. – Одеса, 1994 р. – С. 25.

³⁷ Грушевський М. Історія України–Руси... – С. 458.

³⁸ Там само. – С. 129–130.